

УДК [338.46:37]:331.5

Антохов А.

ВПЛИВ РИНКУ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ НА РОЗВИТОК ІННОВАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Розглянуто переваги функціонування сфери освітніх послуг в умовах ринку. Запропоновано альтернативний ринковий механізм освітніх послуг, що сприяє підвищенню ефективності функціонування сфери освіти, – освітній кластер. Виділено позитивні та негативні передумови формування освітнього кластера. Визначено внутрішні й зовнішні ефекти, що їх створює освітній кластер.

Ключові слова: ринок освітніх послуг, інноваційна діяльність, конкуренція, освітній кластер.

В умовах інноваційного розвитку економіки сфера освіти відіграє особливу роль, яка обумовлена специфічною функцією, що полягає в формуванні та вдосконаленні активного елементу інноваційного розвитку – людського капіталу. Впровадження нових технологій безглузде, та й неможливе без достатньої кількості висококваліфікованих кадрів. Завдяки цій функції сфера освіти є ключовим елементом інноваційної системи країни, спроможним забезпечити її ефективність.

Ефективність функціонування самої системи освіти залежить від низки внутрішніх чинників – ресурсної бази, кадрового потенціалу, форм організації. Разом із тим значну роль відіграє ступінь адекватності системи освіти вимогам народного господарства, населення в цілому та окремих осіб. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають не тільки кількісні показники зростання даної сфери, а й її якісні зрушення.

Таким чином, ринок освітніх послуг є одним із найважливіших елементів національної інноваційної системи.

Відомі різні визначення ринку освітніх послуг.

Зокрема, В. Кинелев визначив ринок освітніх послуг як систему виробничих відносин із приводу обміну результатами та умовами або факторами виробництва.

О. Фокіна трактує ринок освітніх послуг як економічні відносини, що складаються між виробниками та споживачами з приводу купівлі–продажу товару «освітні послуги» в процесі обміну.

На думку О. Хашірова, ринок у сфері освіти є невіддільною складовою ринкової економіки і виконує функції регулювання попиту та пропозиції на освітні послуги [10, 31–45]. Однак, на наш погляд, дане визначення не враховує той факт, що послуги не можна зберігати. Отже, ринок неспроможний сповна виконувати функцію регулювання попиту і пропозиції.

В. Остапченко визначив ринок освітніх послуг як сукупність економічних відносин, що складаються в товарному освітньому виробництві між його суб'єктами з приводу виробництва, обміну, споживання товару «освітня послуга» [8, 85].

Метою нашої статті є розгляд переваг функціонування сфери освіти в умовах ринку, обґрунтування альтернативного механізму функціонування ринку освітніх послуг, що сприяє підвищенню ефективності функціонування сфери освіти.

Ринок передбачає орієнтацію на споживача. Тому основна мета будь-якого виробника освітніх послуг – знайти на ринку споживача своєї продукції, продати йому послугу [6, 14]. А це в нинішніх умовах, коли значна частина витрат перекладена на плечі сімей, особливо актуальна, тому що витрати сімей мають бути компенсовані такою якістю освіти, яка в майбутньому дасть змогу отримати роботу з гідною оплатою праці.

Через ринок структура виробництва освітніх послуг стихійно пристосовується до обсягу і структури потреб, тобто вирішується питання, що, якої якості і в якій кількості виготовляти. Ринок установлює, які умови виробництва є суспільно необхідними, стимулює зниження витрат і впровадження нових освітніх технологій, визначаючи тим самим, як виготовлятимуть освітні послуги, за допомогою яких ресурсів і яких технологій.

Конкуренція сприяє поліпшенню якості підготовки фахівців, оскільки змушує вищі забезпечувати високий рівень професійної підготовки працівників. Це потребує концентрації зусиль і засобів у тих сферах, в яких ВНЗ має переваги і можливості для виробництва високоякісної наукової продукції.

Ринок освітніх послуг за допомогою конкурентних механізмів буквально сприяє участі в інноваційних процесах. Конкуренція, базована на інноваціях, їх якості та своєчасності, є важливим параметром виживання вишів, служить вирішальним фактором прискорення розроблення і реалізації нових наукових продуктів. А ВНЗ, які обрали інноваційний шлях розвитку, стають конкурентоспроможними, вишами-лідерами на ринку освітніх послуг. А оскільки тільки інноваційні ВНЗ спроможні швидко адап-

туватися до контекстуальних змін, то інноваційна діяльність стає основним фактором їхньої конкурентоспроможності на ринку.

Отже, очевидно, що головною характерною рисою діяльності сучасного ВНЗ в умовах ринку має стати орієнтація на постійний розвиток його інноваційної спрямованості, на якість науково-освітньої діяльності.

Під час обміну відбуваються своєрідна оцінка та облік освітніх послуг. Громадські потреби виявляються за допомогою цін. Вони передають інформацію, що служить стимулом до застосування найбільш економічних методів виробництва і найефективнішого використання обмежених ресурсів. Ринок сприяє перерозподілу доходів на користь найбільш ефективно господарюючих вищих навчальних закладів, що використовують передові технології та високоякісні ресурси [7, 60]. Іншими словами, ринок освітніх послуг – це саморегулююча система, яка спроможна ефективно функціонувати, стимулюючи застосування інноваційних освітніх технологій, тим самим сприяючи формуванню кадрового потенціалу інноваційного розвитку економіки.

Разом із тим ринковій економіці притаманні недоліки. По-перше, це певні втрати суспільної праці, оскільки неможливо завжди точно визначити громадські потреби і тенденції зміни попиту. По-друге, стихійне коливання цін, пропозиції та попиту має наслідком нестійкість становища учасників виробництва – з пониженням попиту частина виробників освітніх послуг залишають ринок. По-третє, оскільки освітні послуги спрямовують туди, де більше грошей, ринок може вивести деяких індивідів зі споживання послуг освіти. По-четверте, ринковий механізм орієнтований на отримання прибутку, тому він не може ефективно виконувати соціальні завдання освіти. Також надмірна орієнтація на прибуток може привести до спаду якості освітніх послуг. Усе це обумовлює необхідність втручання суспільства, держави [6, 11].

Окрім того, є певні обмеження розвитку ринкових відносин у системі освіти, пов'язані зі специфікою освітньої послуги, з наявністю інформаційної асиметрії і недоліком конкуренції в даній сфері.

По-перше, невідчутність освітніх послуг означає, що їх неможливо демонструвати, вивчити до покупки. Корисність послуг оцінює споживач під час або після їх виробництва, що значно ускладнює споживчий вибір.

По-друге, послуги невіддільні від виробника. Освітня послуга неможлива окремо від ВНЗ і його професорсько-викладацького складу.

По-третє, для послуг характерна незбережуваність, тобто процеси виробництва і споживання послуг збігаються в часі та в просторі. Освітню послугу неможливо виготовити про запас, значить, у системі освіти досягти повного збігу попиту і пропозиції практично неможливо.

По-четверте, характерною рисою освітніх послуг є те, що вони нематеріальні, тобто не можуть накопичуватися. Людина, споживаючи освітні послуги, накопичує знання, вміння, навички, але це – результат роботи людини, а не самі дії, тобто освітні послуги покупець не може перерозподіляти чи перепродувати.

У підсумку виявляються обмеження функціонування сфери вищої освіти в умовах ринку:

- ✓ інформаційна асиметрія, яка зумовлена невідчутністю і непостійністю якості освітніх послуг;
- ✓ нестача конкуренції. На ринку освітніх послуг спостерігається поєднання монопольної та олігопольної конкуренції [11]. В основі формування монополії – насамперед локальність ринків освітніх послуг.

Однак в умовах розвитку інноваційної економіки конкуренція на ринку освітніх послуг – хоч і важливий фактор удосконалення діяльності вишів, але не всеосяжний.

Таким чином, становленням ринкових відносин у сфері вищої освіти буде генерувати зростання науково-інноваційного потенціалу країни за рахунок розвитку механізмів конкуренції і кооперації.

Система освіти почала розвиватися в напрямку становлення ринкових відносин із початку 1980-х років у багатьох країнах світу. Протягом останнього періоду тенденція до формування й розвитку ринку освітніх послуг посилилася та поширилась і в Україні.

Ринок освітніх послуг, який формується в Україні, успадковує світові тенденції розвитку, але має певні особливості. Система освіти, що діє в країні, формувалася в умовах панування цінностей, що передбачають пріоритет державних інтересів стосовно потреб окремої особистості. На розвиток системи освіти держава виділяла значні кошти з метою зміцнення ідеологічної, політичної, соціальної та економічної ролі освіти. Разом із тим виробники освітніх послуг були зорієнтовані на забезпечення потреб народного господарства у працівниках фізичної праці та вузькопрофільних фахівців. Ще в 1950–1960-х роках в СРСР був визначений курс на те, щоб перегнати США за кількістю людей, які отримали вищу освіту. Однак це не поєднувалося з реальними запитами економіки та ідеологією КПРС, яка вважала найпрогресивнішою силою «робітничий клас».

Докорінні перетворення економічної системи країни призвели до розвитку кризових явищ в системі освіти. Кризова ситуація періоду становлення незалежності української державності спричинила значне скорочення фінансових потоків із боку держави. У підсумку ВНЗ опинилися в умовах необхідності виживання, сконцентрувавши зусилля на пошуку нових джерел фінансування, часто зі шкодою для якості надаваної освіти.

Таким чином, формування ринкових відносин у сфері вищої освіти стало наслідком впливу зовнішніх факторів на систему вищої освіти і не було зумовлено логікою внутрішнього розвитку. Це призвело до виникнення низки кон'юнктурних аспектів, які умовно можна розділити на три групи:

1. Інфраструктурні обмеження – незавершеність формування інноваційної, посередницької, інформаційної ринкової інфраструктури. Внаслідок цього не реалізований значний науково-інноваційний потенціал вишів. Окрім того, слабка інтеграція з ринком праці.

2. Інституційні обмеження – недостатня ефективність державної освітньої політики, недосконалість управління.

3. Ресурсні обмеження (кадрові ресурси, фінансові ресурси, матеріально-технічна база).

Виниклі обмеження розвитку ринку освітніх послуг не дають змоги ефективно використовувати інноваційний потенціал вищої школи, який полягає як у безпосередньому створенні інновацій, так і в підготовці кадрів вищої кваліфікації, спроможних освоювати й створювати інноваційну продукцію.

У зв'язку з цим необхідно узгодити механізм функціонування ринку освітніх послуг з потребами національної інноваційної системи.

Альтернативним механізмом функціонування ринку освітніх послуг, що сприяють реалізації інноваційного потенціалу сфери освіти, може стати створення *вертикально і горизонтально інтегрованих освітніх кластерів*.

Метою створення освітнього кластера є підвищення ефективності функціонування ринку освітніх послуг за рахунок максимального використання внутрішніх і зовнішніх чинників його розвитку. Це дасть змогу:

- ✓ повніше використовувати значний інноваційний потенціал вищих навчальних закладів;
- ✓ повніше задовольняти потреби всіх груп споживачів;
- ✓ раціональніше використовувати обмежений ресурсний потенціал;
- ✓ загладити певні кон'юнктурні моменти, які безпосередньо впливають на якість освітніх послуг, що їх надають за рахунок розумного поєднання конкуренції і кооперації.

Насамперед, необхідно уточнити сутність категорії «освітній кластер». Під час дослідження були виявлені два підходи до визначення цього поняття:

- ✓ кластер як об'єднання закладів освіти, пов'язаних відносинами доставки «сировини», обміну досвідом та освітніми стандартами [3, 25]. За такого підходу з освітнього кластера виводять низку суб'єктів (постачальники ресурсів, підприємства-роботодавці), що не відповідає класичному визначенню кластера, яке сформулював

М. Портер: «Освітній кластер – це група географічно сусідніх взаємопов’язаних компаній і пов’язаних із ними організацій, що діють у певній сфері й характеризуються спільною діяльністю і взаємодоповнюють одне одного» [9, 207];

- ✓ освітній кластер як сукупність освітніх установ усіх рівнів освіти в межах даної географічної території, підприємств-постачальників ресурсів і роботодавців, елементів інноваційної системи, а також координуючих органів та органів влади, діяльність яких пов’язана з прилеглими виробництвами й розвитком регіональної інноваційної системи [5, 77].

Л. Галімова трактує цю категорію так: «Освітній кластер – це сукупність освітніх установ усіх рівнів освіти, підприємств галузі відповідних органів влади, діяльність яких взаємопов’язана з виробництвом із метою успішного інноваційного розвитку» [1, 126].

М. Журавльова та Н. Башкирцева пропонують під освітнім кластером розуміти «сукупність взаємопов’язаних установ професійної освіти, об’єднаних за галузевою ознакою й партнерськими відносинами з підприємствами галузі» [2, 317].

Отже, в літературі нема чіткого розуміння сутності освітнього кластера, що пояснюється комплексністю і багатоаспектністю даного поняття. На нашу думку, дані уявлення відображають обмеження напрямку взаємин між суб’єктами освітнього кластера і не дають повної картини можливостей, пов’язаних із створенням освітнього кластера.

До освітнього кластера введені такі учасники: установи системи освіти всіх рівнів, науково-дослідні організації, підприємства-роботодавці, підприємства-постачальники ресурсів.

Ядром освітнього кластера є вищий навчальний заклад або сукупність вищих навчальних закладів, об’єднаних в університетський комплекс. Головною характерною рисою діяльності сучасного ВНЗ в умовах ринку має стати орієнтація на постійний розвиток його інноваційної спрямованості, на якість науково-освітньої діяльності, в основі якої – сучасні технологічні, педагогічні, організаційні та економічні технології.

Можна виділити такі фактори, що сприяють створенню освітнього кластера: наявність достатньої технологічної інфраструктури; можливість для розвитку НДДКР; доступність висококваліфікованих кадрів; високий ступінь доступності ресурсів.

Водночас є низка обмежень, що становлять певну небезпеку для формування і розвитку освітніх кластерів:

1) в Україні створення кластера стикається з перешкодами історичного плану, оскільки система вищої освіти створювалася поза ринком, от-

же, не можна говорити про природні кластери, які виникають із історичних причин;

2) недостатньо високий рівень управління як у сфері вищої освіти, так і в бізнесі;

3) відсутність розуміння з боку керівних структур вищих навчальних закладів;

4) відсутність орієнтації національних ВНЗ на міжнародний ринок освітніх послуг;

5) слабкий рівень розвитку коопераційних структур у сфері вищої освіти;

6) відсутність досвіду та необхідних знань у сфері кластеризації з боку як органів виконавчої влади, так і представників бізнесу;

7) значний часовий лаг між прийняттям рішення про створення освітнього кластера та отриманням ефекту;

8) недостатньо високий рівень довіри між представниками бізнесу, науки, влади.

Врахування даних факторів є обов'язковою умовою формування ефективного освітнього кластера.

Таким чином, формування освітніх кластерів зумовлене конкурентними перевагами, які отримують учасники кластеру перед окремо функціонуючими ВНЗ або іноземними ВНЗ.

Здійснюючи коопераційні взаємодії, всі учасники отримують відчутні вигоди за рахунок доступу до кадрових ресурсів, доступу до інноваційної і науково-технологічної інфраструктури, створення єдиного інформаційного простору, обміну досвідом, а також за рахунок висування єдиних кандидатів у громадські організації, представницькі та виконавчі органи. Це, своєю чергою, знижує вартість підготовки фахівців, проведення прикладних і фундаментальних досліджень, організації навчального процесу, забезпечує вищий рівень кваліфікації фахівців, що, з одного боку, посилює конкурентоспроможність ВНЗ, а з іншого – створює вагомі конкурентні переваги для підприємств.

Створені горизонтальні та вертикальні кластери сприяють зменшенню трансакційних витрат. Однак, окрім внутрішніх вигод (тобто переваг, які отримують учасники кластера) освітній кластер генерує ряд зовнішніх вигод:

- ✓ *для держави* – формує кадровий потенціал інноваційного розвитку економіки країни; сприяє скороченню безробіття серед молодих фахівців за рахунок підвищення їхньої затребуваності на ринку праці; в довготерміновій перспективі – сприяє підвищенню конкурентоспроможності держави;

- ✓ для індивідуальних споживачів – сприяє високоякісному задоволенню потреб в освітній послугі, підвищуючи прикладну спрямованість та підсилюючи науковий компонент освітнього процесу, що дає змогу більше інтегруватися в ринок праці;
- ✓ для ринку – допомагає вдосконалити цінові механізми надання освітніх послуг; реалізувати гнучкіші способи надання освітніх послуг, що відповідають вимогам підприємств (зменшити терміни навчання).

At the beginning of the article the advantages of the system of education in market conditions are considered, further an alternative mechanism for the functioning of the education market is proposed, the positive and negative preconditions of educational clusters are highlighted, internal and external effects created by educational clusters are identified.

Key words: market of educational services, educational services, innovation, competition, educational cluster.

Рассмотрены преимущества функционирования сферы образования в условиях рынка. Предложен альтернативный рыночный механизм образовательных услуг, что способствует повышению эффективности функционирования сферы образования – образовательный кластер. Выделены позитивные и негативные предпосылки формирования образовательного кластера. Определены внутренние и внешние эффекты, создаваемые образовательным кластером.

Ключевые слова: рынок образовательных услуг, инновационная деятельность, конкуренция, образовательный кластер.

Література

1. Галимова Л. И. Образовательный кластер как механизм инновационного развития производственной деятельности / Л. И. Галимова // Вестник Казанского технолог. ун-та. – 2009. – № 5. – С. 125–127.
2. Журавлёва М. В. Концептуальные и методологические основы создания региональной модели непрерывного профессионального образования в образовательном кластере нефтехимического и нефтеперерабатывающего комплекса / М. В. Журавлёва, Н. Ю. Башкирцева // Вестник Казан. технол. ун-та. – 2008. – № 6. – С. 315–320.
3. Лапыгин Д. Ю. Контуры регионального образовательного кластера / Д. Ю. Лапыгин, Г. А. Корецкий // Экономика региона. – 2007. – № 18. – С. 25.
4. Лукашенко М. Конкуренция на рынке образовательных услуг [Электронный ресурс] / М. Лукашенко. – Режим доступа: <http://www.vsip.mgopu.ru/data/1844.doc>
5. Мета реформ у вищій школі – якість і доступність освіти. Доповідь міністра І. Вакарчука на розширеній підсумковій колегії МОНУ (2 квітня 2009 р.) [Електронний ресурс]. – Сайт МОНУ.
6. Новиков А. М. Российское образование в новой эпохе / А. М. Новиков // Парадоксы наследия, векторы развития. – Москва: Эгвес, 2000. – 272 с.

7. Нуреев Р. М. Курс микроэкономики: учебник для вузов / Р. М. Нуреев. – 2-е изд., изм. – Москва: Норма, 2005. – 576 с.
8. Студінський В. А. Освітній ринок: суть поняття / В. А. Студінський // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 18. Економіка і право: Збірник наукових праць. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – № 2. – С. 82–86.
9. Эдвардс Кеннет. Подводя итоги [Електронний ресурс] / Э. Кеннет // Высшее образование в Европе. – Т. XXVI. – 2001. – № 1. – Режим доступа: http://www.aha.ru/~moscow64/educational_book/educational_book6/index.htm
10. Хаширов О. А. Предпринимательство в сфере услуг: монография / О. А. Хаширов. – СПб.: Институт экономики и финансов, 1993. – 136 с.
11. Ястребов А. С. Развитие конкуренции на рынке дополнительных проф-образовательных услуг [Електронний ресурс] / А. С. Ястребов. – Режим доступа: http://www.iroomsk.ru/nauka/razvitie_konkurentsii.shtml